

Adriana Roguszna, Roman Matykowski

Struktura przestrzenno-organizacyjna Kościoła Polskokatolickiego w Polsce oraz lokalny przykład jego oddziaływania

The spatial and organizational structure of the Polish Catholic Church in Poland and a local example of its impact

Abstract: The Polish-Catholic denomination was established at the turn of the 19th and 20th centuries in the United States of America as a result of disputes between Polish emigrants and Roman Catholic diocesan authorities on the background of church property management and staffing of the parish. After Poland gained independence, this religious association (formally counted as unrecognized) undertook missionary activity in the country, creating a network of about 90 parishes and covering approximately 40,000 faithful. The study presents a contemporary description of the distribution of the parish of the Polish Catholic Church and describes the mechanisms of the creation of the parish of this religious association in Kottów.

Keywords: Polish Catholic Church, territorial and organizational structure, parish in Kottów

1. Wstęp

Kościół Polskokatolicki zaliczany jest – nie tylko w wymiarze przynależności organizacyjnej – do nurtu kościołów starokatolickich, a te wraz z kościołem Rzymskokatolickim i kościołami protestanckimi należą do wspólnot chrześcijańskich kościoła zachodniego (zob. Jackowski, Sołjan, Bilska-Wodecka 1999). Współcześnie wyróżnia się trzy grupy kościołów starokatolickich:

- a) Niezależny Kościół Utrechtu, którego założnikiem był ruch teologiczny związany z działalnością Corneliusa Janseniusza (1585–1638);
- b) kościoły powstałe w wyniku odrzucenia postanowień I Soboru Watykańskiego w 1870 r. (w tym dotyczące nieomylności papieża w kwestiach wiary), jak ogłoszonego wcześniej w 1854 r. przez papieża Piusa IX dogmatu o niepokalanym poczęciu Maryi;
- c) kościoły powstałe na przełomie XIX i XX w. w wyniku sporów teologicznych, jak i podporządkowania organizacyjnego w różnych parafiach Kościoła Rzymskokatolickiego.

Celem opracowania jest przedstawienie genezy Kościoła Polskokatolickiego, charakterystyka rozmieszczenia jego parafii w kraju oraz przedstawienie mechanizmów powstania parafii tego związku wyznaniowego w Kotłowie (województwo wielkopolskie) i niektórych aspektów jej funkcjonowania w społeczności lokalnej.

2. Geneza Kościoła Polskokatolickiego w Polsce

Aby wyjaśnić genezę Kościoła Polskokatolickiego w kraju należy najpierw należałoby opisać mechanizm powstania i funkcjonowania Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego w Stanach Zjednoczonych. Polscy emigranci przybyli na ogół w ostatnich dekadach XIX w. do Stanów Zjednoczonych, a przynależący zazwyczaj do parafii rzymskokatolickich popadali w konflikty z księżmi pochodzenia niemieckiego i irlandzkiego. Często płaszczyzną sporu stały się problemy zarządzania majątkiem kościelnym, w którego wkład wnosili wierni oraz kwestie obsady parafii tworzonej przez polskich emigrantów. Pierwszy poważny taki konflikt zrodził się w ośrodku górniczym Pensylwanii – Scranton, gdzie polscy emigranci pobudowali kościół. Na czele protestu stanął ksiądz Franciszek Hodur (1866–1953), którego w 1898 r. ekskomunikował biskup ordynariusz diecezji. Wkrótce do księdza przyłączyło się ok. 5 tys. polskich emigrantów. We wrześniu 1904 r. w Scranton został zwołany Pierwszy Synod Generalny Kościoła Polskonarodowego, na którym wybrano księdza F. Hodura na biskupa oraz określono stosunek do Kościoła Rzymskokatolickiego odrzucając dogmat dotyczący nieomylności papieża oraz jego uniwersalnej jurysdykcji. W 1907 r. przyjął on sakrę biskupią z rąk biskupa Utrechtu W 1909 r. na kolejnym synodzie przyjęto funkcjonującą do dziś nazwę związku wyznaniowego – Polski Narodowy Kościół Katolicki w Ameryce, a od 1911 r. liturgia odprawiana jest w języku

Tab. 1. Liczba wiernych, duchownych, świątyń i parafii Kościoła Polskokatolickiego w latach 2000–2016

Rok	Wierni	Duchowni	Świątynie	Parafie
1992	52 400	110	87	86
2000	23 031	104	81	81
2005	19 137	89	77	81
2010	20 956	76	78	77
2012	20 752	76	76	74
2014	19 225	73	79	78
2016	18 112	62	72	72

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce*, 1993, GUS, Warszawa; *Wyznania religijne w Polsce 2012–2014*, 2016, GUS, Warszawa; *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018. Religious denominations in Poland 2015–2018*, 2019, GUS, Warszawa.

polskim (Tokarczyk 1987). Po uzyskaniu niepodległości przez Polskę do kraju przybył emisariusz tego związku wyznaniowego ze Stanów Zjednoczonych ksiądz B. Krupski, który rozwinął akcje charytatywne w Małopolsce oraz przeprowadził rozpoznanie dla działań misyjnych. W 1922 r. utworzono w Krakowie diecezję misyjną Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego i pod tą postacią funkcjonował – z wyłączeniem okresu okupacji hitlerowskiej – do 1951 r. (Wysoczański 2009). W 1950 r. władze komunistyczne pragnęły przejąć pełną kontrolę nad tym związkiem wyznaniowym i chciały zmusić do ustąpienia z urzędu biskupa Józefa Padewskiego, aż w końcu go aresztowały, a następnie pracownicy Urzędu Bezpieczeństwa zakatowali biskupa w maju 1951 r. (Wysoczański 2009). Po tych działaniach służby bezpieczeństwa kapłani Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego podjęli w grudniu 1951 r. decyzję o odłączeniu się i utworzeniu w kraju Kościoła Polskokatolickiego (Majewski 1986; Wysoczański 2009). W latach 50. XX w. władze partyjne, jak i Urząd ds. Wyznań próbowali – poprzez pomoc finansową i organizacyjną – wykorzystać Kościół Polskokatolicki do osłabienia wpływów Kościoła Rzymskokatolickiego (Bilska-Wodecka 2012). Należy zwrócić uwagę, że jednym z czynników zwiększających znaczenie Kościoła Polskokatolickiego były konflikty w wiejskich parafiach rzymskokatolickich (zob. Adamus-Darczewska 1967) prowadzące do ich podziału i odłączenia wiernych oraz

przystępowania do tego Kościoła – księży rzymskokatolickich pod wpływem zbuntowanych wiernych lub ze względu na nieprzestrzeganie celibatu (np. w 1985 r. na 111 księży polskokatolickich ok. 20% z nich zostało wyświęconych przez biskupów rzymskokatolickich).

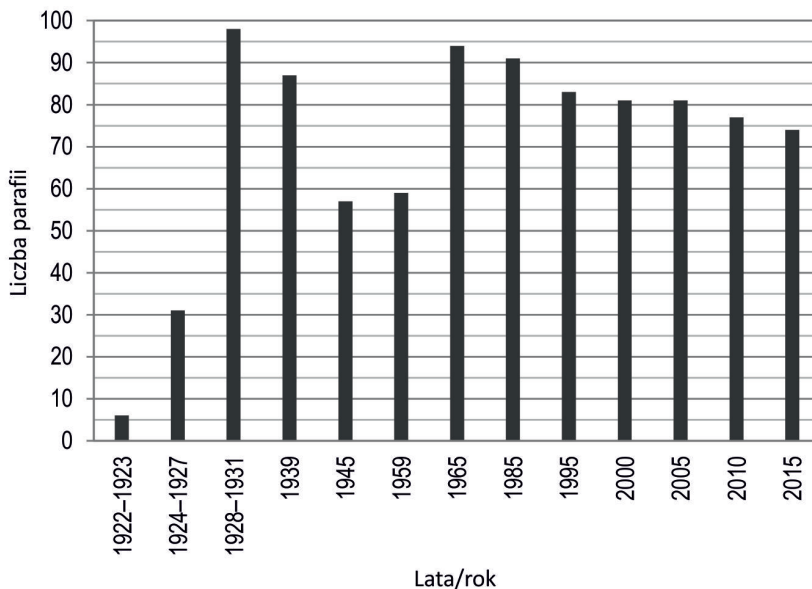
Ustrój Kościoła Polskokatolickiego ma charakter synodalno-episkopalny. Najwyższą władzę prawodawczą i zwierzchnią posiada Synod Ogólnopolski, składający się ze wszystkich duchownych i świeckich przedstawicieli parafii, zbierający się, co pięć lat. W okresie międzysynodalnym najwyższym organem jest Rada Synodalna Kościoła (Wysoczański 1971, 2009; www1).

Obecnie Kościół podzielony jest na trzy diecezje: warszawską, krakowsko-częstochowską oraz wrocławską. Na czele każdej z nich stoi biskup oraz rada diecezjalna, składająca się z dziekanów oraz świeckich. Wszyscy parafianie, którzy ukończyli 18 lat tworzą Zgromadzenie Parafialne, powołujące spośród wiernych radę parafialną. Jej zadaniem jest załatwianie wszystkich spraw gospodarczych i organizacyjnych związanych z funkcjonowaniem parafii. Obowiązki proboszcza skupiają się natomiast tylko wokół spraw duszpasterskich (Langner 1967; Tokarczyk 1987).

3. Rozmieszczenie oraz struktura terytorialno-organizacyjna Kościoła Polskokatolickiego i jej zmiany

Pierwsze parafie Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego powstały w Polsce w latach 1922–1923 w Krakowie, Dąbrowie Górniczej, Wiśniczu, Warszawie, Jaćmierzu i Bażanówce. W latach 1923–1927 do jednostek już działających dołączyło jeszcze 25 placówek nowych. Łącznie więc, w tych latach funkcjonowało 31 parafii (Warchoń 2011; zob. ryc. 1). Kolejny gwałtowny wzrost liczby parafii nastąpił w latach 1928–1931; w tym okresie działało aż 96 parafii narodowo-katolickich, skupiających ok. 40 tys. wiernych (Adamus-Darczewska 1967). Parafie te funkcjonowały zarówno w dużych miastach (np. Łódź, Kraków, Poznań), w miastach małych i średnich (np. Augustów, Hrubieszów, Łomża, Krosno, Śmigiel), jak i na obszarach wiejskich (Kołaki, Kosarzew, Tarnogóra, Żółkiewka), na których występowało aż $\frac{2}{3}$ wszystkich placówek w Polsce.

Po II wojnie światowej podjęło działalność 57 parafii narodowo-katolickich, a pod koniec 1959 r. funkcjonowało 59 placówek Kościoła Polskokatolickiego, w tym 30 spośród nich przetrwało od czasów przedwojennych, a pozostałe erygowano

Ryc. 1. Liczba parafii Kościoła Polskokatolickiego w latach 1922–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie różnych opracowań.

po wojnie (zob. Adamus-Darczewska 1967; Białecki 2003). Rozmieszczenie parafii polskokatolickich w latach 1945, 1965 oraz 2012 przedstawiają ryc. 2, ryc. 3 oraz ryc. 4.

Lata 60. XX w. były okresem świetności funkcjonowania Kościoła Polskokatolickiego. W 1965 r. działały 94 parafie, które skupiały ok 60 tys. wiernych (zob. ryc. 3). Należy też zaznaczyć, iż powstawanie nowych placówek nie zawsze było związane ze zwiększającą się liczbą wiernych Kościoła Polskokatolickiego, lecz z działaniami administracyjnymi polegającymi na podziale dużej parafii na mniejsze jednostki. Sytuacja taka miała miejsce m.in. w Poznaniu oraz Krakowie. Charakterystyczne były także dysproporcje w liczbie wiernych w poszczególnych parafiach. Najliczniejsze znajdowały się w miejscowościach: Bolesław, Majdan Leśniowski, Żółkiewka, Okół oraz Świeciechów i liczyły po kilka tysięcy wiernych. Najmniejsze, kilkunastoosobowe funkcjonowały w Ząbkowicach Śląskich, Iwicznej, Murowanej Goślinie oraz Świerzawie. Średnio w 1965 r. parafie liczyły od 100 do 300 osób (Białecki 2003).

Ryc. 2. Rozmieszczenie parafii Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego w 1945 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Białeckiej (2003).

Ryc. 3. Rozmieszczenie parafii Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego w 1965 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Białeckiej (2003).

Ryc. 4. Rozmieszczenie parafii Kościoła Polskokatolickiego w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie www1 oraz Jordan, Gawlewicz (1984).

Do charakterystyki rozmieszczenia parafii wykorzystano dwie miary centrograficzne: środek ciężkości i standardowe odchylenie odległości zwane też promieniem dynamicznym (Jagielski 1976; Matykowski 1981). Środek ciężkości parafii polskokatolickich w Polsce w 1945 r. był zlokalizowany w pobliżu parafii w Lipsku, a standardowe odchylenie odległości wyniosło 175 km. Wewnątrz okręgu, którego zasięg wyznaczało standardowe odchylenie odległości znalazło się 80% placówek tego Kościoła (zob. ryc. 2). W 1965 r. scharakteryzowano dwa układy przestrzenne:

- a) parafii traktowanych jako obiekty jednorakie oraz
- b) parafie traktowane jako obiekty niejednolite, lecz ważone przez liczbę wyznawców.

W pierwszym ujęciu środek ciężkości mieścił się ok. 73 km jednostek na południowy wschód od Łodzi. Standardowe odchylenie odległości wyniosło 225 km czyli rozkład parafii cechowało większe rozproszenie niż układ z 1945 r. Wewnątrz wykreślonego okręgu znalazło się tylko 58,5% jednostek parafialnych. Z kolei w drugim ujęciu środek ciężkości był położony bardziej na wschód i zlokalizowany nieopodal parafii w Hucisku. Odchylenie standardowe odległości było niższe niż w pierwszym przypadku i wyniosło 200 km. W okręgu wykreślonym na jego podstawie skupionych było 69,7% parafian Kościoła Polskokatolickiego w roku 1965. W 2012 r. środek ciężkości przesunął się w kierunku zachodnim i znajdował się ok. 47 km na południe od Łodzi, a promień dynamiczny wynosił 240 km (zob. ryc. 4). W okręgu zakreślonym przez ten promień było tylko 54,4% ogółu parafii. W okresie powojennym nastąpił wzrost rozproszenia parafii polskokatolickich, a przesunięcie środka ciężkości świadczy o ich rozwoju na Ziemiach Zachodnich.

Terytorialny podział związków wyznaniowych należy do kategorii podziałów specjalnych realizujących zadania podmiotów, które nie są organami państwowymi i służy utrzymaniu określonego ładu przestrzennego niezbędnego w realizacji różnych zadań (zob. Kaczmarek 2005). Pierwsze struktury ponadparafialne zostały utworzone dopiero w latach 30. XX w. Działało wówczas siedem senioratów: zamojski, chełmsko-hrubieszowski, janowski, tarłowski, małopolski, pomorsko-warszawski i białostocki (Adamus-Darczewska 1967). Po II wojnie światowej, w 1945 r. Kościół (wówczas jako forma misyjna Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego w Stanach Zjednoczonych) podzielono na sześć okręgów: chełmski, kielecki, lubelski, małopolski, warszawski oraz wielkopolski. W 1948 r. dokonano kolejnej reorganizacji, zwiększając liczbę

okręgów do dziesięciu i dopasowując je do struktury administracyjnej kraju (wiążąc ich nazwy z siedzibami województw). Wyróżniono wówczas okręgi: bydgoski, gdański, kielecki, lubelski, łódzki, poznański, rzeszowski, szczeciński, warszawski i wrocławski.

Kolejne zmiany nastąpiły w 1951 r., gdy Kościół uzyskał status prawny odrębnego związku wyznaniowego; wówczas wyznaczono pięć okręgów administracji kościelnej: krakowsko-śląski, warszawsko-łódzki, bydgosko-zachodni, lubelski i ostrowiecko-kielecki. Jednak jeszcze w tym samym roku władze Kościoła zamieniły pięć okręgów na siedem dekanatów (warszawski, kielecki, krakowski, wrocławski, bydgoski, lubelski i chełmski). W 1952 r. zmieniono nazwy dekanatów: warszawskiego – na centralny, wrocławskiego – na śląski, krakowskiego – na małopolski oraz bydgoskiego – na pomorski (zob. Białecki 2003). Kolejne zmiany nastąpiły w 1954 r., gdy to zmniejszono liczbę dekanatów do czterech: centralnego, lubelskiego, śląsko-małopolskiego i pomorskiego. Z kolei w 1957 r. przywrócono poprzedni podział na siedem dekanatów, jednak zmieniono ich nazwy i zasięg terytorialny (warszawski, rzeszowski, wrocławski, szczeciński, gdański, lubelski i chełmski). W 1958 r. ponownie zredukowano liczbę dekanatów do pięciu (centralny, lubelski, chełmski, krakowski oraz lubelski, ale pod koniec 1959 r. władze Kościoła postanowiły wprowadzić z początkiem 1960 r. nowy podział aż na jedenaście dekanatów: warszawski, krakowski, lubelski, zamojski, kielecki, rzeszowski, poznański, wrocławski, bydgoski, szczeciński oraz gdański.

W 1961 r. biskup Kościoła Polskokatolickiego M. Rode doprowadził do poważnej zmiany jego struktury terytorialno-administracyjnej, powołując trzy jednostki wyższego rzędu, tj. diecezje: archidiecezję warszawską oraz diecezję wrocławską i krakowską. W skład archidiecezji warszawskiej weszło pięć dekanatów (warszawski, lubelski, zamojski, bydgoski i gdański), diecezji wrocławskiej – trzy dekanaty (wrocławsko-opolski, poznańsko-zielonogórski i szczecińsko-koszaliński), a diecezji krakowskiej – cztery dekanaty (krakowski, bolesławski, kielecki i rzeszowski) (zob. Białecki 2003). W 1989 r. zmieniono nazwę tej ostatniej diecezji na krakowsko-częstochowską, gdyż od 1986 r. ordynariusz tej diecezji rezydował w Częstochowie.

4. Społeczne aspekty powstania i funkcjonowania parafii polskokatolickiej w Kotłowie

Parafia polskokatolicka w Kotłowie powstała w wyniku konfliktu na osi wierni – kuria metropolitalna w Kościele Rzymskokatolickim na tle obsady parafii po śmierci dotychczasowego proboszcza we wrześniu 1968 r. Większość parafian optowała za obsadzeniem na stanowisku proboszcza dotychczasowego wikariusza księdza Z. Koralewskiego, kierując prośby w tej sprawie do biskupa poznańskiego F. Jedwabskiego, a następnie także do arcybiskupa tej diecezji – A. Baraniaka. Jednakże Kuria Arcybiskupia w kolejnych latach podejmowała próby obsady parafii przez nowych wikariuszy, aż doprowadziło to do decyzji ok. 2000 parafian (spośród 2700 wiernych) na początku 1972 r. o przyłączeniu parafii do Kurii Polskokatolickiej we Wrocławiu (Olejniczak 2008). W marcu 1973 r. ksiądz Z. Koralewski (przeniesiony w kwietniu 1972 r. do stanu świeckiego przez władze archidiecezji poznańskiej) objął funkcję proboszcza parafii polskokatolickiej p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Kotłowie (Białecki 2010; Jarzyna 2011). Po tej decyzji doszło jednak do sporu o świątynię w Kotłowie i Strzyżowie oraz cmentarz. Ostatecznie w 1977 r. Sąd Najwyższy przyznał kościół w Kotłowie parafii rzymskokatolickiej, kościół filialny w Strzyżowie – parafii polskokatolickiej, a cmentarz – także parafii rzymskokatolickiej. Na cmentarzu rzymskokatolickim odbywały się również pochówki wiernych z parafii polskokatolickiej i aby uniknąć pojawiających się incydentów zmieniono później status cmentarza – na komunalny. Społeczność polskokatolicka Kotłowa podjęła decyzję o budowie własnego dwukondygnacyjnego budynku kościoła w Kotłowie, którą ukończono w 1982 r. (ryc. 5). Biskupi polskokatolicki konsekrowali tę świątynię we wrześniu 1982 r. i nadali jej tytuł Sanktuarium Matki Bożej Królowej Kotłowskiej. Z kolei na mocy dekretu z dnia 16 sierpnia 1994 r. podniesiono rangę kościoła do funkcji Prokatedry p.w. Najświętszej Maryi Panny (Olejniczak 2008).

Do parafii Kościoła Polskokatolickiego w Kotłowie należą wierni zamieszkujący głównie trzy sąsiadujące wsie Kotłów, Biskupice Zabaryczne i Strzyżew, położone na południowy wschód od ośrodka powiatowego Ostrów Wielkopolski (zob. ryc. 6). Według danych parafii polskokatolickiej w Kotłowie parafia ta liczyła 1484 członków na koniec 2011 r.

Na początku 2012 r. przeprowadzono badania ankietowe wśród 150 wiernych Kościoła Polskokatolickiego w Kotłowie (w tym 74 kobiety i 76 mężczyzn). Respondenci ci należeli do różnych grup wiekowych: 18–29 lat (28,0%), 30–44 lata

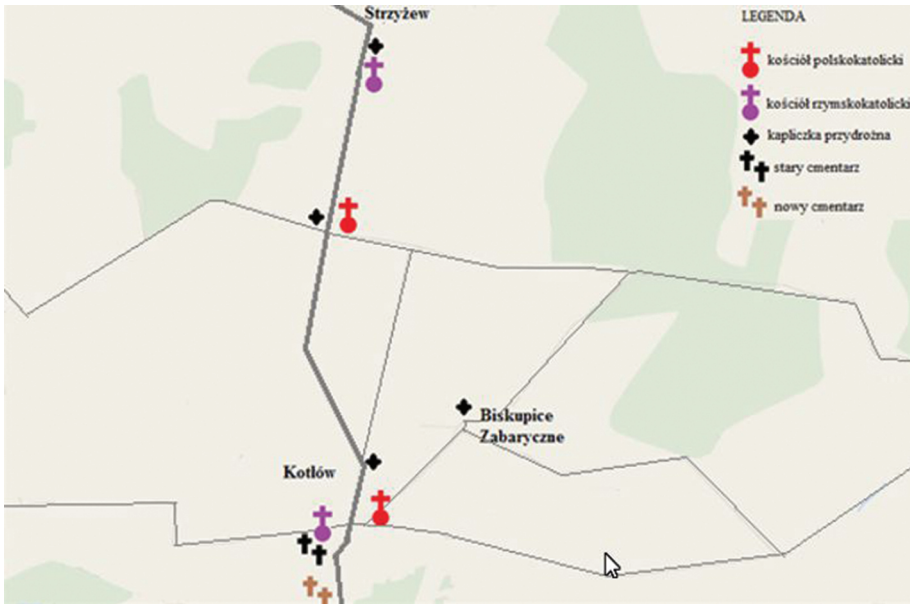

Ryc. 5. Kościół polskokatolicki w Kotłowie (fot. A. Roguszna)

(21,3%), 45–59 lat (26,0%) oraz 60 i więcej lat (24,7%). Zdecydowana większość ankietowanych (76,7%) знаła źródło konfliktu i historię wyodrębnienia się parafii polskokatolickiej, choć w przedziale najmłodszych respondentów (18–29 lat) poziom ten był wyraźnie niższy (62,9%). Również większość parafian (64,7%) orientowała się jak jest przybliżona wielkość parafii, wskazując przedział 1000–2000 wiernych; jednakże 27,3% ankietowanych zaniżyło wielkość ich społeczności wyznaniowej. Z kolei na pytanie otwarte dotyczące napięć międzywyznaniowych w społeczności wiejskiej Kotłowa tylko połowa respondentów udzieliła odpowiedzi, wskazując dwie płaszczyzny napięć:

- a) związane z zawieraniem małżeństw pomiędzy parafianami polskokatolickimi i parafianami rzymskokatolickimi (oraz presją na zmianę wyznania) – 36%, oraz
- b) związane ze wspólnym użytkowaniem cmentarza.

Należy zwrócić uwagę, że pomimo pewnych napięć pomiędzy obu społecznościami wyznaniowymi 32,7% ankietowanych gotowa byłaby akceptować zmianę wyznania. Prawie $\frac{3}{4}$ ankietowanych (71,3%) stwierdziło, że liczba parafian polskokatolickich spadnie w niedalekiej przyszłości, ale 23,3% uważało, że utrzyma się ona mniej więcej na tym samym poziomie.

Ryc. 6. Przestrzeń sakralna parafii kotłowskiej

Źródło: Opracowanie własne.

5. Podsumowanie

Kościół polskokatolicki należy do niewielkich denominacji powstałych w wyniku sporów teologicznych lub społecznych na gruncie Kościoła Rzymskokatolickiego na przełomie XIX i XX wieku, podobnie z resztą, jak kościoły mariawickie. Ważnym impulsem rozwoju dla tego związku wyznaniowego w Polsce był powrót emigrantów ze Stanów Zjednoczonych, którzy w odrodzonym kraju osiedlili się w ówczesnej jego centralnej i południowej części (m.in. w województwach: lubelskim, lwowskim i krakowskim). Po II wojnie światowej w wyniku zmian granic Polski oraz ruchów repatriacyjnych skupiska wyznawców Polskokatolickich pojawiły się na Dolnym Śląsku.

W okresie międzywojennym denominacja ta funkcjonowała w Polsce jako diecezja misyjna Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego (z siedzibą w Stanach Zjednoczonych) i w tej formie podjęła działalność po zakończeniu II wojny światowej. Jednakże, władze komunistyczne Polski uznały to wyznanie za wrogie w nowym systemie ustrojowym, a służba bezpieczeństwa podjęła prześladowania księży (w tym zamordowania biskupa) w wyniku czego w grudniu 1951 r.

wyodrębnił się Kościół Polskokatolicki w Polsce. W latach 50. i 60. władze próbowały też wykorzystać to wyznanie do osłabiania wpływów dominującego wyznania Kościoła Rzymskokatolickiego. W 1965 r. działały aż 94 parafie Kościoła Polskokatolickiego i należało do niego ok. 60 tys. wiernych.

Jednym z ważnych czynników zmian w strukturze organizacyjnej Kościoła Polskokatolickiego od lata 60. były konflikty w wiejskich parafiach rzymskokatolickich, które prowadziły do odłączenia się części wiernych do Kościoła Polskokatolickiego (jak np. w Kotłowie), ale przystępowanie do tej denominacji – księżcy rzymskokatolickich ze względu na nieprzestrzeganie celibatu (np. w 1985 r. na 111 księżcy polskokatolickich ok. 20% z nich zostało wyświęconych przez biskupów rzymskokatolickich).

Wydaje się też, że rola tej denominacji prawdopodobnie zmniejszy się jeszcze w wyniku natężenia się procesów laicyzacji (zwłaszcza w młodym i średnim pokoleniu), a także w wyniku zawierania małżeństw mieszanych wyznaniowo lub przechodzenia młodych zawierających małżeństwo do dominującego Kościoła Rzymskokatolickiego (choć to zjawisko jest często źle oceniane w skonfliktowanych środowiskach wiejskich).

Literatura

Opracowania

- Adamus-Darczewska K., 1967, *Kościół polskokatolicki. Społeczne warunki jego powstania i działalności na wsi*, Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- Białecki K., 2003, *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944–1965*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Białecki K., 2010, *Reakcje władz na konflikt w Kotłowie i powstanie parafii polskokatolickiej*, [w:] K. Białecki (red.), *Władze wobec kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, IPN-KŚZpNP, Poznań, s. 280–298.
- Bilska-Wodecka E., 2012, *Człowiek religijny i związki wyznaniowe w przestrzeni miasta w XX i na początku XXI wieku*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Jackowski A., Sołjan I., Bilska-Wodecka E., 1999. *Religie świata, szlaki pielgrzymkowe. Wielka Encyklopedia Geografii Świata*, t. XV, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Jagielski A., 1976, *Geografia ludności*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Jarzyna N., 2011, *Kotłów – dzieje miejscowości od czasów najdawniejszych do końca XX wieku*, Instytut Historii UAM, Poznań (maszynopis pracy magisterskiej).

- Jordan G., Gawlewicz G., 1984, *Ośrodki kultu religijnego w Polsce*, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa – Wrocław (mapa).
- Langer T., 1967, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Majewski T., 1986, *Biskup Franciszek Hodur i jego dzieło*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa.
- Matykowski R., 1981, *Miary centrograficzne i ich zastosowanie w badaniach ekonomiczno-geograficznych*, „Przegląd Geograficzny”, 53(3), s. 493–516.
- Olejniczak M., 2008, *Kotłów 1108–2008. Monografia wsi*, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Ostrów Wielkopolski.
- Rykała A., 2011, *Mniejszości religijne w Polsce – geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tokarczyk A., 1987, *Msza odprawiana po polsku*, [w:] *Religie świata. Trzydzieści wyznań*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Warchoł E., 2011, *Duchowieństwo jako podmiot duszpasterstwa w Polskim Narodowym Kościele Katolickim (1921–1939)*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz.
- Wysoczański W., 2009, *Kościół Polskokatolicki*, [w:] H. Tranda, M. Patalon (red.), *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*, Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 142–164.
- Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce*, 1993, GUS, Warszawa.
- Wyznania religijne w Polsce 2012–2014*, 2016, GUS, Warszawa.
- Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018. Religious denominations in Poland 2015–2018*, 2019, GUS, Warszawa.

Strony internetowe

www1: Kościół Polskokatolicki w RP, <http://www.polskokatolicki.pl/>

Adriana Roguszna, mgr

Roman Matykowski, dr hab., prof. UAM

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: mat@amu.edu.pl

